

WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XXII (2025), Ng2
s. 137-162
doi: 10.36121/jkiselova.22.2025.2.137

Yulia Kiselyova
ORCID: 0000-0002-2571-8436
(V. N. Karazin Kharkiv National University)

Heraldyka terytorialna w Kraju Północno-Zachodnim Imperium Rosyjskiego (byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego): wpływ polityki władz

Streszczenie: Artykuł poświęcony jest analizie kształtowania się systemu heraldyki terytorialnej na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego w ramach Imperium Rosyjskiego. Autorka podkreśla, że polityka heraldyczna Imperium kształtowała się stopniowo jako rezultat interakcji między władzą centralną a lokalną administracją przy pomijaniu woli społeczności. W pracy wyróżniono trzy etapy rozwoju heraldyki terytorialnej w Kraju Północno-Zachodnim, określono jej funkcje ideologiczne, administracyjne i kulturowe, a także zidentyfikowano głównych aktorów procesu tworzenia herbów. Szczególną uwagę poświęcono wpływowi wydarzeń historycznych, takich jak powstania 1830 i 1863 r., na zmianę podejścia do symboliki miejskiej oraz próbom zachowania tradycyjnych elementów heraldycznych przez lokalne elity. Autorka dowodzi, że heraldyka w tym regionie stała się wyrazem zarówno centralizacji, jak i kulturowego oporu, a jej rozwój odzwierciedla złożone, ale dość jednostronne relacje pomiędzy władzą imperialną a tożsamościami lokalnymi.

Słowa kluczowe: Kraj Północno-Zachodni, Wielkie Księstwo Litewskie, miejska heraldyka, Imperium Rosyjskie, heraldyczne reformy.

Territorial heraldry in the North-Western Krai of the Russian Empire (former Grand Duchy of Lithuania): the influence of government policy

Abstract: The article is dedicated to analysing the development of territorial heraldry in the lands of the former Grand Duchy of Lithuania within the Russian Empire. The author emphasizes that the heraldic policy of the Empire evolved gradually as a result of interactions between the central government and local administration. The study identifies three stages in the development of territorial heraldry in the Northwestern Krai, outlines its ideological, administrative, and cultural

functions, and identifies the main actors involved in the process of creating coats of arms. Special attention is given to the impact of historical events, such as the uprisings of 1831 and 1863, on changing approaches to urban symbolism and the attempts of local elites to preserve traditional heraldic elements. The author argues that heraldry in this region became a tool of both centralization and cultural resistance, and its evolution reflects the complex relationship between imperial authority and local identities.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, urban heraldry, Russian Empire, heraldic reforms.

Wstęp

Rozwój heraldyki terytorialnej ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w ramach Imperium Rosyjskiego znacznie różnił się logiką i celami od poprzedniego okresu jej rozwoju, który charakteryzował się ścisłym związkiem symboliki miejskiej z rozwojem samorządu miejskiego¹, kiedy herb stał się wyrazem uprawnień i przywilejów społeczności miejskiej, odróżniających miasto od wsi jako pełnoprawnego członka społeczeństwa feudalnego².

W ramach Imperium Rosyjskiego rozpoczyna się, zdaniem niektórych badaczy, okres „późnoheraldyczny” w rozwoju heraldyki miejskiej³, związany z upadkiem samorządu lokalnego i przekształceniem herbów w narzędzie ideologiczne polityki rządu carskiego⁴. Elementem tego procesu była systematyczna i celowa zmiana symboliki historycznej w herbach oraz zatwierdzanie nowych herbów, które często były „stworzonymi według szablonu” i odpowiadały ideologicznym potrzebom *samodzierżawia*, ponieważ ich twórcy jednoznacznie stawiali sobie za cel gloryfikację caratu i panującej religii a w konsekwencji umocnienie rosyjskiej władzy⁵.

Takie opinie z jednej strony ignorują specyfikę i ewolucję funkcji herbów miejskich pod koniec XVIII w. Z drugiej strony, współcześni badacze wskazują, że samorządność była przywilejem, który należał do kompetencji władzy zwierzchniej. W ten sposób nadanie herbu przez właścicieli miast zazwyczaj wymagało również zgody panującego, co oznacza, że herb jednocześnie pełnił rolę znaku prawnego, regulującego relacje między miastem, właścicielem i władzą zwierzchnią⁶. Przywileje i herby miast także były często ponownie potwierdzane przez nowo panujących królów Polski. Jednocześnie wraz ze wzrostem centralizacji władzy zwierzchniej w krajach europejskich miasta powszechnie traciły swoje wolności i przywileje, co prowadziło do transformacji funkcji herbu miejskiego: na pierwszy plan wysuwała się funkcja „reprezentacyjna”, a herb stawał się symbolem odróżniającym miasto od wsi⁷. Właśnie ten proces na ziemiach Rzeczypospolitej rozpoczął się w ramach Imperium Rosyjskiego, znajdującego się pod wpływem nasilających się pod koniec XVIII w. w monar-

¹ А.Б. Гречило, *Українська міська геральдика*, Київ Львів 1998, s. 17; А. Цітоў, *Гарадская геральдыка Беларусі*, Мінск 1989, s. 10.

² Н.А. Соболева, *Старинные гербы российских городов*, Москва 1985, s. 13.

³ А. Цітоў, *Гарадская геральдыка Беларусі*, Мінск 1989, s. 42.

⁴ А.Б. Гречило, *Українська міська геральдика*, Київ Львів 1998, s. 103, 125.

⁵ А. Цітоў, *Гарадская геральдыка Беларусі*, Мінск 1989, s. 44, 48.

⁶ М. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2000, s. 25.

⁷ Н.А. Соболева, *Старинные гербы российских городов*, Москва 1985, s. 15.

chiach absolutystycznych tendencji do centralizacji procesów tworzenia herbów oraz wykorzystywania ich w celach propagandowych⁸.

Rozwój heraldyki miejskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego w ramach Imperium Rosyjskiego z jednej strony odzwierciedlał te tendencje. Z drugiej strony, cechy charakterystyczne rozwoju heraldyki terytorialnej w Imperium Rosyjskim - jej późny początek, inicjatywa odgórna, realizowana poprzez serię reform heraldycznych, brak tradycji rozwoju heraldyki miejskiej związanej z dążeniem rosyjskich miast do samorządności – przyczyniły się do wzmocnienia procesów centralizacji tworzenia herbów, ściśle związanych z rosyjskim modelem pozycji miasta w państwie. To właśnie centralizacja, osiągająca najwyższy stopień, daje badaczom podstawy do postrzegania polityki w tej kwestii jako spójnego, bezpośrednio powiązanego z ideologią systemu, który określał specyfikę symboliki herbów miejskich, ich funkcje i obszary zastosowania. Przy tym rosyjscy naukowcy postrzegali ją jako system socjokulturowy, ucieleśniający zarówno ogólnokrajowe, jak i lokalne wartościowo-sensowe orientacje⁹, podczas gdy przedstawiciele narodowych historiografii krajów, powstałych na ziemiach Księstwa Litewskiego widzieli w niej narzędzie narzucania oficjalnej ideologii państwowej.

Niemniej jednak system ten miał swoją własną ewolucję i logikę rozwoju, które często są pomijane przez badaczy. Nie powstał on od razu i przeszedł określone etapy swojego kształtowania, a przyłączone terytoria ze swoimi tradycjami heraldycznymi były zarówno wyzwaniem dla tego systemu, jak i źródłem inspiracji.

Niniejsza praca, zrealizowana w paradygmacie *case study*, ma na celu przeanalizowanie rozwoju systemu tworzenia herbów w Kraju Północno-Zachodnim Imperium Rosyjskiego, z uwzględnieniem jego periodyzacji w kontekście polityki ogólnoimperialnej oraz pod wpływem wydarzeń w regionie. W celu określenia i scharakteryzowania tego systemu zwrócimy uwagę na następujące kryteria analizy: przyczyny i okoliczności inicjatyw heraldycznych, główni aktorzy procesu tworzenia herbów, ciągłość symboliki dawnych herbów, specyfika funkcjonowania herbów terytorialnych oraz kontrola ich używania.

Granice terytorialne Kraju Północno-Zachodniego Imperium Rosyjskiego

W wyniku drugiego i trzeciego rozbioru Polski część terytorium dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego została włączona do Imperium Rosyjskiego i zaczęła funkcjonować pod nieoficjalną nazwą Północno-Zachodnich Guberni (z wyjątkiem guberni białoruskich oraz ziem, które nie weszły w skład guberni wileńskiej), znajdujących się pod zwierzchnictwem wojskowego generał-gubernatora.

W 1793 r. pod władzą Imperium Rosyjskiego znalazły się ziemie, które weszły w skład ustanowionej 23 IV 1793 r. guberni mińskiej¹⁰ (tymczasowo w latach 1795–

⁸ Н.А. Соболева, *Российская городская и областная геральдика XVIII-XIX вв.*, Москва 1981, <https://gerboved.ru/t/1737> [dostęp: 11.04.2025]; А.Б. Гречило, *Українська міська геральдика*, Київ Львів 1998, s. 17; А. Цігоў, *Гарадская геральдыка Беларусі*, Мінск 1989, s. 10.

⁹ Е. А. Павлычева, *Ценность и традиция как социокультурные аспекты формирования государственной геральдической системы России*, „Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 12” 2008, т. 3, s. 338-339.

¹⁰ *Полное собрание законов Российской империи* (далее ПСЗРИ), Собр. 1-е, Т. 23, 17112 (23 kwiet-

1796 noszącej nazwę namiestnictwa mińskiego). W skład guberni mińskiej początkowo wchodziło 13 powiatów, jednak za panowania Pawła I ich liczba zmniejszyła się do 10 (miński, wilejski, dzisieński, bobrujski, borysowski, igumeński, mozyrski, piński, rzeczycki, słucki)¹¹, a także mniejsze miasteczka, które po przyłączeniu tych ziem zyskały status miast powiatowych – Dokszyce, Postawy, Dawidgródek, Nieśwież – utraciły go, choć zdążyły otrzymać herby w 1796 r.

Po trzecim rozbiórze Rzeczypospolitej w 1795 r. do Imperium Rosyjskiego włączono część ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego (województwa wileńskie, trockie oraz księstwo żmudzkie)¹², które na mocy ukazu Katarzyny II z dnia 14 XII 1795 r. utworzyły dwie gubernie: wileńską i słonimską¹³. Ukazem z dnia 8 VIII 1796 r. gubernie te zostały przemianowane na namiestnictwa i określono ich skład terytorialny. Namiestnictwo wileńskie składało się z 11 powiatów, a słonimskie z 8 powiatów¹⁴. Po objęciu władzy przez Pawła I tereny te zostały połączone w jedną gubernię litewską na mocy ukazu z 12 XII 1796 r. Podział na powiaty pozostał bez zmian. Za panowania cara Aleksandra I gubernia litewska, składająca się z 19 powiatów, została w dniu 9 IX 1801 r. podzielona w celu ułatwienia zarządzania na gubernię wileńską, obejmującą 11 powiatów (miasta powiatowe: Brasław (od 1809 r. Widzy, przemianowany w 1836 r. na Nowoaleksandrowsk), Wilkomierz, Kowno, Oszmiana, Poniewież, Rosienie, Święciany, Troki, Telsze, Szawle)¹⁵ oraz gubernię grodzieńską, obejmującą 8 powiatów (miasta powiatowe: Lida, Nowogródek, Wołkowysk, Słonim, Prużana, Kobryń, Brześć)¹⁶.

Zgodnie z traktatem pokojowym w Tylży z 1807 r. do Imperium Rosyjskiego została przyłączona część ziem, które po trzecim rozbiórze Polski weszły w skład Prus. Z tych terenów w 1808 r. utworzono obwód białostocki, składający się z 4 powiatów (miasta powiatowe: Białystok, Bielsk, Sokółka, Drohiczyn)¹⁷.

W 1842 r., zgodnie z ukazem o reformie guberni północno-zachodnich¹⁸, omawiane terytoria utworzyły cztery gubernie: wileńską, składającą się z 7 powiatów (miasta powiatowe: Dzisna, Wilejka, Lida, Oszmiana, Święciany, Troki), kowieńską, składającą się z 7 powiatów (miasta powiatowe: Wilkomierz, Nowoaleksandrowsk,

nia 1793), О присоединении к России от Польши некоторых областей и об учреждении из оных губерний: Минской, Изяславской и Бряцлавской.

¹¹ *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Минская губерния. Часть 1, Санкт-Петербург 1864, s. 44.*

¹² *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Виленская губерния, Санкт-Петербург 1861, s. 69-70.*

¹³ ПСЗРИ, Соб. 1-е, Т. 23, 17417 (14 grudnia 1795). О разделении Великого Княжества Литовского на две губернии.

¹⁴ ПСЗРИ, Соб. 1-е, Т. 23, 17494 (8 sierpnia 1796). Об учреждении Виленского и Слонимского наместничеств, о разделении оных на уезды.

¹⁵ *Ковенская губерния за время 1843-1893, Ковно 1893, s. 2.*

¹⁶ *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Гродненская губерния, часть 1, сост. П. Бобровский, Санкт-Петербург 1863, s. 101-102.*

¹⁷ И.М. Афонасенко, *Проекты городских гербов Белостокской области (геральдика «польско-литовских» уездов Российской империи)*, „Гербовый курьер” 2023, nr 1(2), s. 89.

¹⁸ ПСЗРИ, Соб. 2-е, Т. 17, 16347 (18 grudnia 1842). О преобразовании Северо-Западных губерний.

Poniewież, Rosienie, Telsze, Szawle)¹⁹, grodzieńską, do której włączono obwód białostocki (przy czym powiat drohiczyński został zniesiony), składającą się z 9 powiatów (miasta powiatowe: Białystok, Bielsk, Brześć, Wołkowysk, Słonim, Kobryń, Prużany, Sokółka)²⁰, oraz mińską gubernię, obejmującą 9 powiatów (miasta powiatowe: Borysów, Igumen, Bobrujsk, Słuck, Nowogródek, Pińsk, Mozyrz, Rzeczyca)²¹.

W ten sposób, na badanym terytorium do 1843 r. istniały 4 miasta gubernialne oraz 28 miast powiatowych. Kolejnych 6 miast uzyskało status miast powiatowych w trakcie terytorialno-administracyjnych przekształceń władzy rosyjskiej pod koniec XVIII i w pierwszej połowie XIX w., jednak do połowy XIX w. utraciły one ten status. Spośród nich 4 zdążyły otrzymać herb, natomiast dla Drohiczyzna wykonano projekt herbu, który nigdy nie został zatwierdzony.

Warto zauważyć, że podczas badania heraldyki na omawianym terenie świadomie pominięto miasta, które posiadały herby przed przyłączeniem do Imperium Rosyjskiego, ale nie uzyskały statusu miast powiatowych (stolic powiatu, siedzib władz państwowych), a co za tym idzie, ich herby nie zostały ponownie zatwierdzone ani nadane przez rząd rosyjski.

Polityka władz rosyjskich w zakresie heraldyki terytorialnej Kraju Północno-Zachodniego

Zabór terytoriów, które później utworzyły Kraj Północno-Zachodni, zbiegł się w czasie z początkiem w Imperium Rosyjskim procesu masowego tworzenia herbów miejskich, związanego z reformą samorządu lokalnego w latach 1775–1785 oraz rozwojem systemu funkcjonowania herbów terytorialnych (w szczególności herb miasta stał się obowiązkowym elementem miejskiej pieczęci). Zdaniem badaczy, wysiłki, aktywność oraz zakres procesu tworzenia herbów w tym czasie miały ukryć „formalność ogłoszonej przez rząd Katarzyny II reformy miejskiej”²², dlatego zatwierdzanie herbów miejskich w większym stopniu odzwierciedlało ideę carskiej łaski, „nadania” miastu przez władzę zwierzchnią określonego statusu prawnego, który utrwalał jego miejsce w administracyjno-terytorialnym systemie państwa. To zjawisko determinowało również specyfikę symboliki heraldycznej, której charakterystyczną cechą stało się obowiązkowe umieszczanie w górnej części herbu miasta powiatowego symbolu odpowiadającego ośrodkowi gubernialnemu, przynależności administracyjnej²³.

Należy podkreślić, że działalność heraldyczna w Imperium Rosyjskim była ściśle związana z reformami administracyjno-terytorialnymi. Szczególne znaczenie miało to dla ziem przyłączonych do imperium. W 1781 r. zatwierdzono herby miast byłego

¹⁹ *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Виленская губерния, Санкт-Петербург 1861, s. 72.*

²⁰ *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Гродненская губерния, часть 2, сост. П. Бобровский, Санкт-Петербург 1863, s. 731.*

²¹ *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Минская губерния. Часть 1, Санкт-Петербург 1864, s. 44.*

²² Н.А. Соболева, *Старинные гербы российских городов*, Москва 1985, s. 92.

²³ Н.А. Соболева, *Российская городская и областная геральдика XVIII-XIX вв.*, Москва 1981, <https://gerboved.ru/t/1738>

Wielkiego Księstwa Litewskiego, które weszły w skład namiestnictw mohylewskiego i połockiego. Żadne z tych miast nie uzyskało jednak potwierdzenia herbów, którymi posługiwały się do tej pory²⁴. Chociaż w wielu zatwierdzonych herbach zachowano dawne motywy herbowe – herb „Pogoń”, to jednak umieszczano go w dolnym polu tarczy. W górnym polu tarcz herbowych namiestnictw i miast znajdowała się połowa herbu państwowego Imperium Rosyjskiego (wschodzący orzeł). Tego rodzaju symbolika, nawiązująca do wyobrażeń heraldycznych (w szczególności herbu pułku białoruskiego) zawartych w herbarzu Michaiła Michajłowicza Szczerbatowa, miała podkreślać łaskę cesarską²⁵ oraz przynależność tych ziem do imperium. W ukazach specjalnie zaznaczano, że takie rozmieszczenie elementów heraldycznych jest „znakiem, że to Namiestnictwo [mohylewskie – Y.K.] zostało przyłączone do Imperium Rosyjskiego”²⁶, a także że „oznacza poddaństwo wobec Rosji tego miasta [Połocka – Y.K.] i miast należących do namiestnictwa połockiego”²⁷. W tym kontekście „jeździec na koniu” został określony w jednym przypadku jako „stary herb mohylewski”, a w innym jako „stary herb połocki”. Prawdopodobnie w tym przypadku herb „Pogoń” był postrzegany jako historyczny herb ziemski²⁸, o czym świadczy również praktyka jego umieszczania na sztandarach pułków formowanych na tych terenach²⁹. Zdaniem Anatolija Citou, zatwierdzenie herbu ziemskiego jako herbu miejskiego miało na celu unifikację heraldyki i eliminację cech odróżniających poszczególne miasta³⁰.

Interesujące jest, że w przepisach podkreślano, iż nowe „herby zostały wykonane” przez heroldmistrza Aleksandra Andriejewicza Wołkowa, ponieważ rzekomo miasta nowych białoruskich namiestnictw „nie posiadały herbów”³¹. Jednak wiele miast tych namiestnictw nie tylko posiadało dawne herby, ale fakt ten był dobrze znany. I tak w 1772 r. generał-gubernator białoruski hrabia Zachar Grigorjewicz Czernyszew, w odpowiedzi na zapytanie kancelarii heroldii, przesłał informacje o herbach miast, które wcześniej należały do Wielkiego Księstwa Litewskiego³². Co więcej, na celowe odejście od tradycji heraldycznych obecnych w Rzeczypospolitej³³ wskazują również przepisy dotyczące zatwierdzania herbów rosyjskich miast, przyjmowane

²⁴ А. Цітоу, *Геральдыка беларускіх месцаў (XVI – пачатак XX ст.)*, Мінск 1998, s. 93.

²⁵ Н.А. Соболева, *Российская городская и областная геральдика XVIII-XIX вв.*, Москва 1981, <https://gerboved.ru/t/1745>

²⁶ ПСЗРИ, Собр. 1-е, Т. 21, 15206 (16 sierpnia 1781). Об утверждении гербов городам Могилевскому наместничества.

²⁷ ПСЗРИ, Собр. 1-е, Т. 21, 15236 (21 września 1781). Об утверждении гербов городам Полоцкого наместничества.

²⁸ С.Е. Рассадин, *Новые факты из истории геральдики городов Беларуси*, „Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны” 2005, вып. 2, s. 92.

²⁹ А. Цітоу *У цені двухгаловага арла*, [в:] «Пагоня» у сэрцы тваім і маім, Мінск 1996, s. 33-35

³⁰ А. Цітоу *Дык хто ж ён, “збройны рыцар на кані”?* [в:] «Пагоня» у сэрцы тваім і маім, Мінск 1996, s. 23.

³¹ ПСЗРИ, Собр. 1-е, Т. 21, 15236 (21 września 1781). Об утверждении гербов городам Полоцкого наместничества.

³² Н.А. Соболева, *Российская городская и областная геральдика XVIII-XIX вв.*, Москва 1981, <https://gerboved.ru/t/1745>

³³ А. Цітоу, *Геральдыка беларускіх месцаў (XVI – пачатак XX ст.)*, Мінск 1998, s. 96.

w tym samym okresie, w którym zazwyczaj zatwierdzano tzw. stare herby miast, „które już wcześniej istniały”.³⁴

Jednakże praktyka ignorowania tradycji historycznych w tworzeniu herbów została zmieniona po drugim³⁵ i trzecim rozbiórze Rzeczypospolitej. W przeciwieństwie do dwóch pierwszych białoruskich namiestnictw, w późniejszym okresie zatwierdzano wizerunki dawnych herbów, o ile miasta takowe posiadały. W rezultacie, w ukazie dotyczącym herbów miast guberni mińskiej dla pięciu miast (Pińska, Nieświeża, Słucka, Mozyrza i Borysowa)³⁶, w dolnej części tarcz umieszczono historyczne symbole. W tekście ukazu wymieniono imiona nadawców herbów – królów polskich oraz daty ich nadania. Jednocześnie za prawomocną uznawano tradycję legislacyjną związaną z władzą zwierzchnią, a nie sam fakt używania herbu, o czym świadczy przykład Słucka. Miastu temu król Jan Kazimierz nadał w 1652 r. herb „Pogoń”, który jednak już w 1658 r. został zmieniony przez właściciela miasta, Bogusława Radziwiłła, na przedstawienie Pegaza, używane aż do końca XVIII w.³⁷ Herb zatwierdzony przez rząd rosyjski zawierał wizerunek jeźdźca na koniu. W przypadku Mińska historyczny herb został umieszczony w nowym herbie w pozycji podporządkowanej – na piersi dwugłowego orła rosyjskiego. Kolejnym pięciu miastom: Wilejka, Igumeń, Postawy, Dokszyce, Dawidgródek, które nie posiadały dawnych herbów i uzyskały status miast powiatowych w strukturze administracyjnej Imperium Rosyjskiego, nadano nowe herby. *De facto* jedynie Dzisna, posługująca się swoim dawnym herbem przez ponad 200 lat³⁸, otrzymała nowy herb. Możliwe, że miało to związek z podobieństwem symboliki herbu Dzisny do symboliki herbu nowego miasta powiatowego Wilejki: w obu przypadkach na herbie widniała łódź.

Tym samym widzimy znaczącą zmianę polityki wobec nowo przyłączonych miast Kraju Północno-Zachodniego, która doprowadziła do zachowania herbów dawnych ziem Rzeczypospolitej także w kolejnych dziesięcioleciach³⁹. Badacze wskazują, że było to wynikiem rządowego rozporządzenia, jednak nie wyjaśniają przyczyn jej zmiany⁴⁰. Podkreślam raz jeszcze – nastąpiła wyraźna zmiana w podejściu do heraldyki miast znajdujących się na terytoriach przyłączonych do Imperium Rosyjskiego.

Można przypuszczać, że na to wpłynął proces aktywizacji tworzenia herbów na ziemiach Rzeczypospolitej na początku lat 90. XVIII w., związany z reformami samorządu miejskiego podczas Sejmu Czteroletniego⁴¹. W tym okresie przywracano

³⁴ Patrz na przykład: ПСЗРИ, Собр. 1-е, Т. 21, 15205 (16 sierpnia 1781). Об утверждении гербов городам Владимирского Наместничества.

³⁵ Praktyka ponownego zatwierdzania dawnych herbów dla terenów przyłączonych została zapoczątkowana od zatwierdzenia „starych” herbów dla miast namiestnictw: Ryskiego, Rewelskiego i Wyborgskiego. ПСЗРИ, Собр. 1-е, Т. 22, 16716 (4 października 1788). О гербах городов Рижской, Ревельской и Выборгской губерний и некоторых городов Олонекского наместничества.

³⁶ ПСЗРИ, Собр. 1-е, Т. 23, 17434 (22 stycznia 1796). О гербах городов: Минской, Волынской, Брацлавской и Подольской Губерний.

³⁷ E. Rimsa, *Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa 2007, s. 864-866.

³⁸ E. Rimsa, *Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa 2007, s. 381.

³⁹ S.K. Kuczyński, *Polskie Herby Ziemskie – geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993, s. 235.

⁴⁰ Н.А. Соболева, *Старинные гербы российских городов*, Москва 1985, s. 100.

⁴¹ А. Цітоў, *Геральдыка беларускіх месцаў (XVI – пачатак XX ст.)*, Мінск 1998, s. 49; А.Б. Гречилю,

prawa samorządowe miastom, które utraciły je w 1776 r., oraz nadawano je nowym ośrodkom miejskim, czemu towarzyszyło potwierdzanie i nadawanie herbów przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, protegowanego Katarzyny II. Według wyliczeń Mariana Gumowskiego, w latach 1791–1792 Stanisław August nadał co najmniej czterdziestu sześciu miastom na terytorium Litwy herby wraz z prawem miejskim⁴². Autorzy „Herbarza Litewskiego: herby miast”, wydanego w 1912 r., powołują się na metrykę odnalezioną w archiwum moskiewskim, zawierającą przywileje dla 74. litewskich miast i miasteczek, nadane w latach 1791–1792. Co interesujące, poziom artystycznego wykonania herbów przedstawionych obok przywilejów w tej metryce nie odpowiadał zasadom heraldyki – artysta zamiast jednolitego pola tarczy przedstawiał krajobraz z błękitnym niebem, białymi chmurkami i zielono-brunatną ziemią⁴³. W kolejnych dekadach przedstawienie pejzaży na tarczach herbowych stanie się jedną z cech charakterystycznych stylu heraldyki terytorialnej regionu w ramach Imperium Rosyjskiego aż do lat 50. XIX w.

Tym samym nadawanie nowych herbów miastom na terenach przyłączonych dosłownie w rok po trzecim rozbiórze Rzeczypospolitej miało charakter „demonstracyjny”. Jednocześnie, jak już wcześniej wspomniano, proces tworzenia herbów miał istotne znaczenie symboliczne jako wyraz monarszej łaski. Przypomnijmy, że podczas pierwszego rozbioru i przyłączenia tzw. zachodnich ziem białoruskich w 1772 r., rząd carski, chcąc zyskać sympatię miejscowej ludności, w swoich manifestach obiecywał zachowanie „wolności i przywilejów nadanych przez dawnych królów”⁴⁴. Potrzeba było jednak pewnego czasu, aby rozpoczął się proces dostosowywania organizacji życia na tych terenach do ogólnopaństwowego porządku Imperium Rosyjskiego. Zbyt pośpieszny demontaż ugruntowanych struktur na byłych ziemiach litewskich mógłby, zdaniem Edmundasa Rimasy, wywołać niezadowolenie nawet wśród części konserwatywnych elit, które w obliczu rozpadu państwa polsko-litewskiego przyjęły prorosyjską postawę⁴⁵.

Z drugiej strony, możliwe, że decyzja o oparciu się na tradycji mogła być związana z aktywizacją procesów nadań i potwierdzeń herbów miast znajdujących się w granicach Monarchii Habsburskiej⁴⁶. Zdaniem Henryka Seroki, właśnie na pierwszym etapie porządkowania heraldyki miejskiej w zaborze austriackim, przypadającym na lata 1775–1801, intencją władz austriackich było ustalanie herbów ziemskich w ich kształtach historycznych⁴⁷. Tym samym, naszym zdaniem, to właśnie kontekst

Українська міська геральдика, Київ Львів 1998, s. 78-80.

⁴² M. Gumowski, *Herby miast Litewskich*, „Ateneum Wileńskie” 1935, R X, s. 256.

⁴³ J. Obst, *Herbarza Litewskiego: herby miast*, „Litwa I Ruś” 1912 r, nr 1, s. 43-45.

⁴⁴ A. Górak, *Organizacja rosyjskiego aparatu administracyjnego na terytorium Rzeczypospolitej anektowanych w 1772 r.*, [w:] *Pierwszy rozbiór Polski w świetle najnowszych badań*, red. J. Bajer, J. Kordel, Warszawa 2022, s. 548.

⁴⁵ E. Rimasa, *Kauno miesto herbas XV-XX a.*, Vilnius 1994, s. 78.

⁴⁶ S. Górzyński, *Miasta Galicji I ich herby*, „Polskie tradycje samorządowe a heraldyka: materiały sesji naukowej zorganizowanej w dniach 4 i 5 czerwca 1991 r.”, Lublin 1992, s. 99-100.

⁴⁷ H. Seroka, *Heraldyka miejska w zaborze austriackim w świetle dokumentów cesarskich z lat 1785-1915*, „Herby miast polskich w okresie zaborów (1772-1918): materiały sesji naukowej, 5-6 grudnia 1996 r.”, Wrocław 1999, s. 62-63.

polityczny zdecydował o zwrocie polityki rządowej w zakresie heraldyki terytorialnej w kierunku uwzględniania historycznych tradycji heraldycznych na ziemiach przyłączonych.

Zmiana władców w Imperium Rosyjskim przesunęła na dalszy plan kontynuację procesu systematycznego i scentralizowanego nadawania herbów miastom. Za panowania Aleksandra I kwestia herbów miejskich pojawiła się w kontekście przekształceń terytorialno-administracyjnych, co determinowało również rozwój „reprezentacyjnych” funkcji heraldyki miejskiej. I tak, w ukazie z dnia 9 IX 1801 r.⁴⁸ o przywróceniu guberni zniesionych za panowania Pawła I zaznaczono, że pierwszym obowiązkiem naczelników guberni będzie wyznaczenie granic guberni, a następnie wskazano, że „określiwszy w ten sposób granice, mają umieścić herby gubernialne w odpowiednich i bardziej widocznych miejscach.”⁴⁹

W następnym roku, ukazem z dnia 11 VII 1802 r., zatwierdzono herb odtworzonej guberni litewskiej, której centrum przeniesiono ze Słonimia do Grodna. Na tarczy dwudzielnej w pas, w dolnym polu umieszczono wizerunek żubra, który zastąpił historyczny symbol Grodna – jelenia z łańcuchem między rogami (symbol św. Huberta, patrona myśliwych)⁵⁰. W górnym polu nowego herbu przedstawiono „jeźdźca w zbroi, galopującego na białym koniu w prawą stronę, z podniesioną w prawej ręce szablą”. W tym przypadku wizerunek ten nie znajduje się w pozycji podporządkowanej, ale jednocześnie nie jest określony w tekście ukazu jako „Pogoń”. Wzmacnia to wcześniejsze przypuszczenie, że ów symbol mógł być postrzegany przez władze nie tylko jako ideologicznie obciążony element dawnej państwowej symboliki przyłączonych ziem, lecz również jako znak reprezentujący symbolikę ziemską. Tak oto „Pogoń” była obecna na wielkiej pieczęci herbowej miasta Grodna⁵¹. Równocześnie herb ten kojarzono ze starożytnym „herbem Połockim”. W dalszym ciągu praktyka wykorzystywania wizerunku „jeźdźca na koniu”, zdaniem badaczy, doprowadziła do jego postrzegania przez władze jako symbolu „rosyjskiego” w sensie ideologicznym już w połowie XIX w.⁵² Sprzyjał temu rozwój teorii „oficjalnej narodowości”, według której włączenie zachodnich kresów („praojczyzny” carów rosyjskich) do Imperium Rosyjskiego było naturalnym procesem jednoczenia „narodu rosyjskiego”, jedynie czasowo przerwany przez panowanie Polski⁵³.

Interesujące jest to, że w ukazie zatwierdzającym herb guberni grodzieńskiej figurował nie tylko sam herb, lecz także mundur, na którego guzikach nakazywano umieścić wizerunek herbu gubernialnego. Sam ukaz można uznać za rzadki wyjątek rozwoju ustawodawstwa Pawła I po objęciu władzy przez Aleksandra I. W 1797 r.

⁴⁸ Wszystkie daty w tekście podane są według starego stylu.

⁴⁹ ПСЗРИ, Собр. 1-е, Т. 26, 20004 (9 września 1801). О восстановлении пяти губерний и о подчинении пограничных губерний военным губернаторам.

⁵⁰ E. Rimsa, *Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa 2007, s. 402-406.

⁵¹ Tamże, s. 403.

⁵² М.В. Загоруйко, *История Литвы сквозь призму её государственных символов*, „Norwegian Journal of development of the International Science” 2019, nr 30, s. 44.

⁵³ А.А. Комзолова, *Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ*. Москва 2005, s. 4-5.

Paweł I wydał bowiem ukaz ustanawiający system „gubernialnych mundurów cywilnych”, których kołnierze i mankiety miały odpowiadać barwom herbów gubernialnych, zaś na guzikach należało umieszczać wizerunki tych herbów⁵⁴.

Tym samym rozszerzenie funkcji heraldyki terytorialnej, wyrażające się w tym, że wizerunki herbów stały się elementem ubioru urzędowego i oznakami władzy urzędników⁵⁵ – jako lokalny identyfikator, a zarazem symbol uprawnień władzy państwowej – spowodowało, że zaczęła ona reprezentować nie lokalną społeczność, ale ideę przynależności terytorium do państwa.

Kształtowanie się systemu funkcjonowania heraldyki terytorialnej w ramach Imperium Rosyjskiego determinowało również specyfikę inicjatyw heraldycznych, a mianowicie – przede wszystkim zatwierdzanie herbów gubernialnych. I tak, po utworzeniu w 1808 r. Obwodu Białostockiego w ramach Kraju Północno-Zachodniego, zatwierdzono również herb obwodowy. W ustawie z dnia 8 VIII 1809 r. wskazano: „Tarcza podzielona na dwie części: w pierwszej umieszczony biały orzeł na czerwonym tle, a w drugiej litewska Pogoń na polu pomarańczowym”⁵⁶. Zwraca uwagę nazwanie wizerunku jeźdźca na koniu „litewską Pogonią”. Tym samym, w herbie obwodowym zachowano historyczną symbolikę Podlasia i odzwierciedlono historyczną oraz geograficzną przynależność tych ziem do Rzeczypospolitej⁵⁷. Właśnie, na historycznym herbie Województwa Podlaskiego w ramach I Rzeczypospolitej znajdowały się: wizerunek białego orła bez korony oraz herb Pogoń na tarczy dzielonej w słup.

Ustanowienie nowej heraldyki terytorialnej na przyłączonych ziemiach uwzględniało historyczne tradycje heraldyczne. Jednocześnie miasta, których herby nie zostały ponownie zatwierdzone, nadal używały starych herbów miejskich. Zazwyczaj wizerunek herbu miasta umieszczano w dolnym polu pieczęci miejskiej, podczas gdy w górnym polu pieczęci znajdował się dwugłowy orzeł Imperium Rosyjskiego, wskazujący na przynależność miasta do tego państwa. W katalogu pieczęci miast Wielkiego Księstwa Litewskiego, sporządzonym przez E. Rimsę, wskazano, że takich pieczęci używały magistraty Kowna, Telsz, Szawli, Rosieni, Poniewieża, Wilkomierza, Wilna, Oszmiany i Troki⁵⁸. Wyjątkiem były miasta guberni grodzieńskiej, które na pieczęciach stosowały herb guberni grodzieńskiej.

Interesujące jest to, że zachowanie wizerunków dawnych herbów miało miejsce również na tych terenach, dla których zatwierdzono nowe herby. Na przykład, jak wskazuje E. Rimsa, przedstawienie z dawnego herbu – jelenia z krzyżem między rogami – było nadal używane obok dwugłowego orła na pieczęciach

⁵⁴ ПСЗРИ, Собр. 1-е, Т 44 (Книга штатов. Часть 2), 17806 (15 lutego 1797). Об установлении губернских статских мундиров.

⁵⁵ Н.А. Соболева, *Старинные гербы российских городов*, Москва 1985, 107-109; А.Б. Гречило, *Українська міська геральдика*, Київ Львів 1998, s. 97-99.

⁵⁶ ПСЗРИ, Собр. 1-е, Т. 30, 23776 (8 sierpnia 1809). О высочайше утвержденном гербе для Белостокской области.

⁵⁷ И.М. Афонасенко, *Проекты городских гербов Белостокской области (геральдика «польско-литовских» уездов Российской империи)*, „Гербовой курьер” 2023, nr 1(2), s. 89.

⁵⁸ E. Rimsa, *Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa 2007.

Grodna aż do 1820 r.⁵⁹. Jednak na pieczęci sądu powiatowego miasta Grodna dawny wizerunek wielkiej pieczęci z „Pogonią” i jeleniem był stosowany jeszcze później. Co ciekawe, towarzyszył mu napis w języku rosyjskim⁶⁰. Prawdopodobnie odegrała tu rolę lokalna tradycja rozróżniania herbu regionalnego i miejskiego, która została zmieniona w ramach rosyjskiego systemu heraldyki terytorialnej, utożsamiającego herb guberni z herbem miasta gubernialnego. Utrwalenie tego systemu, jak zobaczymy, przebiegało jednak przez cały XIX wiek.

Również Anatolij Citou opisuje przypadek, który miał miejsce w Witebsku, gdy podczas remontu ratusza miejskiego w 1828 r., z polecenia burmistrza miasta, odnowiono farbami wizerunek dawnego herbu miasta umieszczony na wieży ratuszowej. Spowodowało to wydanie przez generał-gubernatora Nikołaj Nikołajewicz Chowanskiego rozporządzenia o usunięciu starego polskiego herbu z publicznego budynku miejskiego i zastąpieniu go zatwierdzonym nowym herbem miasta⁶¹. Badacz przywołuje ten przypadek jako dowód świadomej polityki imperialnej mającej na celu niszczenie dawnych historycznych herbów miejskich i zastępowanie ich nowymi⁶². Jednak opisywana sytuacja może świadczyć o próbach lokalnych społeczności zachowania, tam, gdzie to było możliwe, dawnych herbów terytorialnych jako znaków tradycji samorządowej, na co jako na tendencję rozwoju heraldyki tego okresu wskazywał Stefan Kuczyński⁶³. Jednocześnie ten epizod może być również interpretowany jako dowód niedostatecznej kontroli ze strony administracji imperium nad wdrażaniem i stosowaniem nowej symboliki heraldycznej. Co ciekawe, współczesny białoruski badacz Aleksiej Szalanda określa okres końca XVIII w. i pierwszej trzecji XIX w. mianem „upadku i polonizacji systemu heraldycznego na Białorusi”, natomiast początek etapu „rusyfikacji heraldyki na Białorusi” datuje na lata 30. XIX w.⁶⁴

Wydarzeniem, które wywarło znaczący wpływ na zmianę polityki państwowej wobec heraldyki na badanym obszarze, było powstanie listopadowe z 1830 r. Godła Orła Białego i Pogoni na tarczy dwudzielnej w słup, zwieńczonej koroną królewską, stały się herbem umieszczanym na pieczęciach władz i urzędów, chorągwiach oraz symbolami powstania⁶⁵. Po stłumieniu powstania srebrna moneta z „rewolucyjnym herbem”, jak wskazują źródła, nadal była w obiegu także wśród „miłośników rzadkości” na terenie Kraju Północno-Zachodniego aż do lat 1836–1837⁶⁶. Władze rosyjskie były zaniepokojone i przekonane o koniecz-

⁵⁹ E. Rimsa, *Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa 2007, s. 404, 422–423.

⁶⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych. F. 191. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych. 1821 – 1826. sygn. 4762a, k. 96.

⁶¹ A. Цітоў, *Геральдыка беларускіх месцаў (XVI – пачатак XX ст.)*, Мінск 1998, s. 99.

⁶² A. Цітоў, *Гарадская геральдыка Беларусі*, Мінск 1989, s. 47–48.

⁶³ S.K. Kuczyński, *Polskie Herby Ziemskie – geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993, s. 227.

⁶⁴ A.I. Шаланда, *Перайдызачыя гісторыі геральдыкі Беларусі, „Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны”*, 2012, вып 7, s. 151.

⁶⁵ S.K. Kuczyński, *Polskie Herby Ziemskie – geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993, s. 241.

⁶⁶ Lietuvos valstybės istorijos archyvas (dalej LVIA) zespół nr 378, inw. 39, sygn. 2372. О появлении в Вильне и в других местах польской серебрянной монеты, чеканенной во время возмущения в Царстве Польском, k. 20–20v.

ności wycofania tej monety, jak i zapobieganiu jej napływowi na teren Imperium Rosyjskiego⁶⁷.

Po powstaniu miejskie herby zostały usunięte z pieczęci miejskich. Na pieczęciach zaczęto umieszczać jedynie dwugłowego orla Cesarstwa Rosyjskiego, a legendy pisać po rosyjsku⁶⁸. Jednak stare herby miast nadal były używane na pieczęciach wspólnot mieszczańskich, na przykład pieczęcie: Wspólnoty mieszczan miasta Telsze, Zarządu miasta Telsze⁶⁹, oraz Wspólnoty Wiłkomierza⁷⁰, na których przedstawiono wyłącznie stare miejskie herby. Pieczęcie te były wykonane po 1831 r., o czym świadczą rosyjskojęzyczne napisy na nich. Wspólnoty te korzystały z luki prawnej, gdyż pieczęcie głównych instytucji powiatowych w pierwszych trzech dekadach XIX w. nie były dokładnie określone przez prawo i wspólnoty mieszczańskie kierowały się rosyjską *Ustawą o miastach* z 1785 r., która przewidywała umieszczanie na pieczęciach herbów miast⁷¹.

Pod koniec lat 30-ch rozpoczęto kolejną próbę uporządkowania ziemskiej heraldyki, związaną z działalnością Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Dnia 12 XI 1836 r., do cywilnych i wojskowych gubernatorów wysłano rozkaz ministra z żądaniem poinformowania, czy wszystkie miasta ich guberni posiadają herby, „a jeśli nie wszystkie, to sporządzenie projektów herbów i dostarczenie ich do ministerstwa w celu dalszego zatwierdzenia”⁷². Ten dekret zalegalizował praktykę tworzenia projektów herbów lokalnie, przez urzędników administracji miejscowej, która ukształtowała się w Imperium Rosyjskim w pierwszej połowie XIX w. Twórcami herbów, jak wskazuje Nadieżda Sobolewa, byli zarówno zwykli urzędnicy i geodeci, jak i gubernatorzy⁷³. To właśnie lokalni urzędnicy mieli za zadanie znaleźć równowagę między tradycją historyczną a potrzebami państwowej polityki.

Dla miast Północno-Zachodniego Kraju, z których większość zachowała i nadal używała historycznych herbów, inicjatywy zmierzające do systematyzacji heraldyki terytorialnej zapoczątkowały proces ich rewizji. Tak, zarząd obwodu białostockiego, odpowiadając na rozkaz ministra, doszedł do wniosku, że historyczne herby miast zawierające monogramy właścicieli lub napisy w języku łacińskim „nie mogą istnieć” w rosyjskim obwodzie, przedkładając carowi do zatwierdzenia projekty nowych herbów miast powiatowych⁷⁴. Gubernator wileński, Dmitrij Nikołajewicz Bantysz-Kamiński, również 6 listopada 1837 r. wystąpił do ministra z wnioskiem o zastąpienie

⁶⁷ LVIA, zespół nr 378, inw. 39, sygn. 2372. О появлении в Вильне и в других местах польской серебрянной монеты, чеканенной во время возмущения в Царстве Польском, к 3-4.

⁶⁸ E. Rimsa, *Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa 2007, s. 920; E. Rimsa, *Kauno miesto herbas XV-XX a.*, Vilnius 1994, s. 84.

⁶⁹ E. Rimsa, *Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa 2007, s. 917.

⁷⁰ E. Rimsa, *Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa 2007, s. 1107-1108.

⁷¹ E. Rimsa, *Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa 2007, s. 919-920.

⁷² H.A. Соболева, *Российская городская и областная геральдика XVIII-XIX вв.*, Москва 1981. <https://gerboved.ru/t/1741>

⁷³ H.A. Соболева, *Российская городская и областная геральдика XVIII-XIX вв.*, Москва 1981. <https://gerboved.ru/t/1741>

⁷⁴ И.М. Афонасенко, *Проекты городских гербов Белостокской области (геральдика «польско-литовских» уездов Российской империи)*, „Гербовой курьер” 2023, nr 1(2), s. 89.

niektórych herbów podległej mu guberni, jako „niewygodnych, zbyt złożonych i niezgodnych z herbami innych miast”⁷⁵. Interesujące jest to, że przy tworzeniu symboliki herbów miast powiatowych, tenże gubernator kierował się specyfiką całego powiatu, a nie tylko miasta. Przykładowo, wyjaśniał, że w herbie Telsz zawarto przedstawienie lnu, „którym powiat ten obfituje”, natomiast w herbie Upity snopy zboża, „jako że powiat ten należy do najbardziej urodzajnych”⁷⁶. Jednakże dla niektórych miast, w szczególności dla Kowna, pozostawiono ich historyczne herby.⁷⁷

W rezultacie projekty herbów miast guberni wileńskiej (10 herbów), obwodu białostockiego (4 herby) oraz guberni grodzieńskiej (8 herbów) zostały przedłożone Ministerstwu Spraw Wewnętrznych odpowiednio: 6 XI 1837 r.⁷⁸, 28 V 1838 r.⁷⁹ i 7 X 1838 r.⁸⁰, jednakże nie zostały zatwierdzone. Z czasem projekty herbów guberni wileńskiej, opracowane przez D. Bantysza-Kamińskiego, zostały zagubione podczas przygotowań do ich litografowania na potrzeby publikacji w *Statystycznym atlasie Imperium Rosyjskiego*⁸¹. W przeciwieństwie do guberni wileńskiej, gdzie autorem projektów był sam gubernator, prace nad herbami obwodu białostockiego powierzono miejscowym przedstawicielom administracji – marszałkowi szlachty obwodowej, burmistrzom oraz asesorom poszczególnych powiatów (*областного предводителя дворянства, городничих и стряпчих от каждого уезда*)⁸². Same rysunki herbów zostały jednak sporządzone przez geometrę K.I. Wolińcewicza⁸³. Z kolei według raportów składanych generałowi-gubernatorowi wojskowemu przez kancelarię guberni grodzieńskiej, projekty herbów dla guberni grodzieńskiej opracował nauczyciel Kulesza, opierając się na opisach dawnych herbów⁸⁴.

Na początku 1842 r. zbieranie informacji o herbach miast w celu sporządzenia mapy Kraju Północno-Zachodniego zostało zainicjowane przez generał-gubernatora wojskowego Fiodora Jakowlewicza Mirkowicza⁸⁵, mianowanego na to stanowisko w 1840 r. Gubernatorzy miński i grodzieński przesłali mu opisy herbów, które generał-gubernator bez zmian przekazał geometrze gubernialnemu⁸⁶. Prace te jednak nie zostały doprowadzone do końca, ponieważ już w grudniu 1842 r. przeprowadzono kolejną reformę terytorialno-administracyjną, w wyniku której zmieniono skład guberni Kraju Północno-Zachodniego. W szczególności utworzono gubernię kowieńską,

⁷⁵ Ковенская губерния за время 1843-1893. Ковно 1893, s. 15.

⁷⁶ Ковенская губерния за время 1843-1893. Ковно 1893, s. 15.

⁷⁷ E. Rimsa, *Kauno miesto herbas XV-XX a.*, Vilnius 1994, s. 85-86.

⁷⁸ LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn 520. О составлении административной карты Виленской, Гродненской и Минской губернии, а также Белостокской области равно о заготовлении проектов гербов всем городам означенных губерний, k 51v.

⁷⁹ LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn 520, k. 30.

⁸⁰ LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn 520, k. 32.

⁸¹ Rimsa E. *Heraldry: Past to present*, Vilnius 2005, s. 107; E. Rimsa, *Kauno miesto herbas XV-XX a.*, Vilnius 1994, s. 86.

⁸² И.М. Афонасенко, *Проекты городских гербов Белостокской области (гéralдика «польско-литовских» уездов Российской империи)*, „Гербовой курьер” 2023, nr 1(2), s. 89.

⁸³ LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn 520, k. 78-80.

⁸⁴ LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn 520, k. 45-45v.

⁸⁵ LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn 520, k. 5, 26, 32.

⁸⁶ LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn 520, k. 27, 46.

obwód białostocki włączono do guberni grodzieńskiej, a skład guberni wileńskiej i mińskiej uległ przekształceniu⁸⁷.

Utworzenie guberni kowieńskiej postawiło spowodowało konieczność zatwierdzenia herbu gubernialnego. Już w latach 40. XIX w. zakres oficjalnego zastosowania herbów gubernialnych był ukształtowany i dość szeroki. Herby gubernialne umieszczano na ubiorach urzędniczych oraz znakach dystynkcyjnych, znakach granicznych, mierniczych i innych oznaczeniach granicznych, a także na mapach i atlasach⁸⁸. Znajdowały się one również w pomieszczeniach administracyjnych oraz w nagłówkach „Wiadomości Gubernialnych” – obowiązkowego regionalnego organu urzędowego każdej guberni⁸⁹.

Jeszcze przed oficjalnym utworzeniem guberni kowieńskiej, w maju 1843 r. gubernator Iwan Stiepanowicz Kalkatin przedstawił wojskowemu generał-gubernatorowi do rozpatrzenia projekt herbu gubernialnego oraz wzór pieczęci: „U zbiegu dwóch rzek zamek w stylu gotyckim; na dwóch jego wieżach krzyże w stylu rosyjskim, a pośrodku, na wzniesieniu wzniesiony w Kownie pomnik; u jego podnóża z jednej strony stojący niedźwiedź, z drugiej – jeździec”⁹⁰. Tym samym projekt herbu stanowił próbę połączenia lokalnych zabytków historycznych: twierdzy, zbudowanej w celu obrony przed Krzyżakami oraz budowanego pomnika poświęconego zwycięstwu w wojnie 1812 r., a także elementów lokalnej symboliki historycznej. Co ciekawe, gubernator nie odwoływał się do symboliki miejskiego herbu Kowna, na którym widniał tur z krzyżem między rogami⁹¹, lecz do historycznej symboliki litewskiej i żmudzkiej, stanowiącej herb starostwa żmudzkiego według Herbarza Kaspra Niesieckiego⁹², o czym świadczy zarówno wizerunek projektu herbu⁹³, jak i publikacje Kowieńskiego Komitetu Statystycznego⁹⁴. Zdaniem E. Rimsy był to jeden z nielicznych projektów herbów XIX w., który usiłował pogodzić sprzeczne elementy: rosyjskie cele polityczne z historycznymi cechami miasta oraz dawną heraldyką ziemską⁹⁵.

Generał-gubernator wojskowy Fiodor Jakowlewicz Mirkowicz, jak można sądzić, przedłożył ten projekt do rozpatrzenia bez zmian⁹⁶. Przynajmniej w odpowiedzi skierowanej do gubernatora kowieńskiego nie wspomina o żadnej własnej redakcji, choć jednocześnie wydaje polecenie umieszczenia państwowego herbu na pieczęciach

⁸⁷ ПСЗРИ, Собр. 2-е, Т. 17, 16347 (18 grudnia 1842). О преобразовании Северо-Западных губерний.

⁸⁸ Н.А. Соболева, *Старинные гербы российских городов*, Москва 1985, s. 107-125.

⁸⁹ В. Шевцов, «Губернские ведомости» в законодательстве Николая I, „Вестник Томского гос. Университета” 2008, 308, s. 112; ПСЗРИ, Собр. 2-е, Т. 5, 4036 (27 października 1830). Высочайше утвержденное положение об издании Губернских ведомостей.

⁹⁰ Цит по кн.: *Ковенская губерния за время 1843-1893*, Ковно 1893, s. 16.

⁹¹ E. Rimsa, *Kauno miesto herbas XV-XX a.*, Vilnius 1994.

⁹² Kasper Niesiecki, *Herby y familie rycerskie: tak w Koronie jako y Wielkim Xięstwie Litewskim zebrane*. Tom 1. 1728, s. 137-138.

⁹³ LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn 520, k. 40.

⁹⁴ *Ковенская губерния за время 1843-1893*, Ковно 1893, s. 14.

⁹⁵ E. Rimsa, *Kauno miesto herbas XV-XX a.*, Vilnius 1994, s. 89-90.

⁹⁶ Chociaż E. Rimsa przypuszcza, że herb mógł zostać oczyszczony z niepożądanych aluzji do historii litewskiej przez samego generała-gubernatora wojskowego. E. Rimsa, *Kauno miesto herbas XV-XX a.*, Vilnius 1994, s. 92-93.

wszystkich miast guberni kowieńskiej przed zatwierdzeniem herbu gubernialnego⁹⁷. Ostateczna wersja herbu, przedstawiona przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i zatwierdzona przez Mikołaja I dnia 11 VI 1843 r., nie zawierała elementów historycznych. Jej opis brzmiał: „W tarczy, w błękitnym polu, przedstawiony jest pomnik wzniesiony w mieście Kownie na pamiątkę wojny ojczyźnianej 1812 r., a u podnóża pomnika, mającego napis: «Na zaczynającego Bóg» (*«На начинающего Бог»*)⁹⁸ - dwie łączące się rzeki, jako znak, że miasto Kowno leży u zbiegu rzek Niemna i Wilii”⁹⁹. Tym samym herb został istotnie zmodyfikowany i ostatecznie zawierał jedynie atrybuty rosyjskie. Można przypuszczać, że to doświadczenie miało wpływ na dalszą działalność F.J. Mirkowicza w kwestiach zatwierdzania heraldyki terytorialnej.

Po zatwierdzeniu herbu guberni kowieńskiej minister spraw wewnętrznych zwrócił się do F. Mirkowicza w sprawie zatwierdzenia projektów herbów przesłanych 25 V 1842 r. przez wileńskiego gubernatora Aleksego Wasiljewicza Siemionowa, proponując wprowadzenie pewnych zmian w herbach guberni wileńskiej w związku ze zmianami w podziale administracyjnym guberni¹⁰⁰. Dokumenty kancelarii generał-gubernatora wojskowego potwierdzają, że F. Mirkowicz podszedł do sprawy uporządkowania heraldyki terytorialnej regionu w sposób systematyczny i energiczny¹⁰¹.

F. Mirkowicz, zarówno ze względu na swoje poglądy, jak i prowadzoną politykę, może być uznany za konsekwentnego zwolennika rusyfikacji Kraju Północno-Zachodniego, przekonanego o konieczności ścisłego nadzoru nad Polakami¹⁰², skłonnymi, jak twierdził, „pielegnować marzenia o własnej narodowości”¹⁰³. Uznając przyczyny powstania polskiego za wynikające z „chwiejności zasad”, jakie panowały przed rokiem 1831, generał-gubernator z aprobatą odnosił się do stanowczych działań rządu, zmierzających do „złania tego kraju z Rosją”. Zabiegał o zniesienie Statutu Litewskiego, otwarcie zamkniętych placówek oświatowych oraz zasiedlanie regionu rosyjską szlachtą¹⁰⁴. Jak sam później wspominał, w rozmowie z Mikołajem I wyrażał przekonanie, że marzenia Polaków o odrodzeniu Polski przeminą, gdy tylko uświadomią sobie „siłę, potęgę i oświecenie Rosji”¹⁰⁵.

Należy zauważyć, że logika procesu tworzenia nowej heraldyki terytorialnej nie sprowadzała się do woli jednej osoby, lecz zależała od działań różnych aktorów i warunków. Generał-gubernator wojskowy zazwyczaj „miał do czynienia” z projektami herbów przesyłanymi z poszczególnych kancelarii gubernialnych. Tak, w notatce

⁹⁷ LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn. 520, k. 42.

⁹⁸ Zdanie, którym kończył się rozkaz cara Aleksandra I dla armii rosyjskiej, wydany 24 czerwca 1812 r. po przekroczeniu przez wojska francuskie rzeki Niemna, dzielącej Prusy i Rosję niedaleko Kowna, co oznaczało początek wojny francusko-rosyjskiej 1812 r..

⁹⁹ ПСЗРИ, Собр. 2-е, Т. 18, 17062 (26 lipca 1843). О высочайше утвержденном гербе города Ковно.

¹⁰⁰ LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn. 520, k. 55.

¹⁰¹ W ciągu zaledwie czterech miesięcy F.J. Mirkowicz skierował do wileńskiego gubernatora cywilnego pięć oficjalnych zapytań w tej sprawie. LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn. 520, k. 62

¹⁰² Федор Яковлевич Миркович. 1789-1866: Его жизнеописание, составленное по собственным его запискам, воспоминаниям близких людей и подлинным документам. Санкт-Петербург 1889, s. 242.

¹⁰³ Tamże, s. 232.

¹⁰⁴ Tamże, s. 258-273.

¹⁰⁵ Tamże, s. 233.

służbowej (*докладная записка*) z 24 I 1844 r. gubernator grodzieński przedstawił opisy herbów ośmiu miast byłej guberni grodzieńskiej oraz cztery projekty herbów miast byłego obwodu białostockiego. Przy czym dla pierwszych zaproponowano opisy starych herbów, poparte informacjami o ich zatwierdzeniu przez królów polskich oraz wizerunkami na pieczęciach¹⁰⁶, natomiast dla miast byłego obwodu białostockiego zaproponowano projekty herbów, stworzone jeszcze w latach 1836–1838, zawierające elementy historycznej heraldyki. Na przykład na herbie miasta Bielska przedstawiany byłby byk, obecny również na pieczęciach, a na herbie Białegostoku zachowano wizerunek gryfa¹⁰⁷. Gubernator cywilny miński przesłał natomiast projekty herbów dla miast ponownie włączonych do guberni mińskiej – Rzeczyca i Nowogródka, które również zawierały opisy historycznych herbów (odpowiednio „Pogoń” oraz Archaniół Michał)¹⁰⁸. Co ciekawe, dla Nowogródka historyczny wizerunek Archaniola Michała został wzbogacony o wizerunek węża¹⁰⁹. Projektowy rysunek został przedstawiony Zarządowi Gubernialnemu Grodzieńskiemu 7 X 1838 r. w statystycznym wydziale Ministerstwa Spraw Wewnętrznych¹¹⁰ i choć nie został zatwierdzony, to faktycznie stał się podstawą symboliki zatwierdzonego herbu, co wskazuje na wieloetapowy, biurokratyczny charakter tworzenia heraldyki terytorialnej.

F. Mirkowicz zgłosił uwagi do herbu miasta Grodna (w rzeczywistości proponowano historyczny herb z wizerunkiem jelenia z krzyżem łacińskim między rogami), wskazując, że herb gubernialny, zatwierdzony już w 1802 r., w istocie jest herbem miasta gubernialnego. Z drugiej strony realizacja tej zasady pozwoliła zachować w herbie miasta Białegostoku historyczną symbolikę wcześniej zatwierdzonego herbu regionalnego – białego orła. Interesujące jest to, że do zatwierdzonego herbu dodano koronę nad głową białego orła¹¹¹. Równocześnie F.J. Mirkowicz zlecił swojej kancelarii opracowanie nowych projektów herbów dla powiatów kobryńskiego, prużańskiego i słonimskiego. Zwraca uwagę fakt, że w dokumentach mowa była o herbach miast, podczas gdy generał-gubernator w swoich dekreatach na marginesach notatek służbowych używał określenia „herby powiatów”¹¹². Zmianę herbów właśnie tych miast można tłumaczyć tym, że ich wizerunki były niezrozumiałe, na przykład wizerunek węża pożerającego dziecko na herbie miasta Prużany, albo nieodpowiednie z punktu widzenia rosyjskiej ideologii, jak wizerunek św. Anny na herbie miasta Kobryń czy złotego lwa na herbie miasta Słoniw. W przypadku miasta Brześćcia zmiana herbu była uzasadniana zbieżnością symboliki z już zatwierdzonym herbem miasta Pińska¹¹³.

¹⁰⁶ LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn. 520, k. 81-82v.

¹⁰⁷ LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn. 520, k. 78-79.

¹⁰⁸ LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn. 520, k. 98-98v.

¹⁰⁹ Opis w dokumentach kancelarii generał-gubernatora brzmi: „depce prawą nogą powalonego szatana w płomieniach”, natomiast w ustawie o zatwierdzeniu herbów: „depzczący węża”.

¹¹⁰ LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn. 520, k. 98-99v.

¹¹¹ Źródło pojawienia się korony na zatwierdzonym herbie nie jest znane, gdyż w wystąpieniu generała-gubernatora F. Mirkowicza do ministra spraw wewnętrznych z 14 IV 1844 r., zawierającym projekty opisów i rysunki, proponowano wizerunek „białego orła na czerwonym polu, używany wcześniej w herbie obwodowym”, czyli bez korony. LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn. 520, k. 118.

¹¹² LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn. 520, k. 95

¹¹³ LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn. 520, k. 101

Interesujące jest to, że pracownicy kancelarii dodawali do projektów nowych herbów historyczne informacje o miastach, zawierające opisy ważnych wydarzeń i zabytków. Jeśli takich informacji nie było, symbolika odzwierciedlała specyfikę gospodarczą regionu: w herbie Kobrynia – pług orzący ziemię, w herbie Prużan – świerk z rogami myśliwskim. Projekty te generał-gubernator zatwierdził bez zmian. Natomiast herby z symboliką obronną i historyczną podlegały korekcie. Tak, w projekcie herbu Brześcia F. Mirkowicz zastąpił działą, symbolizującą twierdzę, sztandarem twierdzy z dwugłowym orłem, stojącym na wyspie u ujścia rzek¹¹⁴. W herbie Słoniemia usunął mur obronny z blankami, wieżami i bramą, zastępując go skrzyżowanymi mieczami oraz rokiem 1200¹¹⁵, podanym w notatce służbowej jako data, kiedy „na polach tego miasta... książęta ruscy pokonali Litwinów”¹¹⁶. W ostatecznej wersji herbu, przedłożonej przez generała-gubernatora, data ta została zmieniona na rok 1275 „na pamiątkę zdobycia w tym roku przez książąt halickich miasta Słonim na Litwie”¹¹⁷.

Projekty herbów miast guberni wileńskiej i kowieńskiej zasadniczo różniły się od propozycji kancelarii gubernatorów grodzieńskiego i mińskiego. Jak już wspomniano, zostały one opracowane w kancelarii gubernatora wileńskiego A. Siemionowa. Warto zwrócić uwagę na fakt, że ów urzędnik w przeszłości był członkiem tajnego Towarzystwa Dobroczynności i został zwolniony po zakończeniu śledztwa¹¹⁸. Spośród wszystkich miast guberni wileńskiej tylko dla Wilna A.W. Siemionow przewidywał zachowanie rycerza na koniu w górnej części herbu. Główną zasadą tworzenia nowych herbów była prezentacja cech działalności gospodarczej oraz odzwierciedlenie historycznej przeszłości regionu, przedstawiającej „wspólne” karty historii. Gubernator zamierzał umieścić w projektach herbów trzech miast wizerunki zabytków historycznych: w projekcie herbu miasta Wilna – „wieżę dawnego zamku Książąt Litewskich, zachowaną do dziś w Wilnie, a na pobliskim wzgórzu trzy krzyże z napisem z roku 1342, na pamiątkę trzech prawosławnych męczenników, zabitych tego roku w Wilnie na rozkaz księcia litewskiego Olgierda”¹¹⁹; w projekcie herbu miasta Troki przewidywano przedstawienie bramy twierdzy ze skrzyżowanymi mieczami nad nią, na pamiątkę zwycięstwa odniesionego przez wielkiego księcia ruskiego Jarosława pod miastem Troki¹²⁰; w projekcie herbu Nowoaleksandrowska zaproponowano wizerunek obelisku, wzniesionego w 1841 r. z najwyższego rozkazu na pamiątkę budowy drogi kowieńskiej¹²¹.

Interesujący jest komentarz do tych projektów herbów sporządzony przez pracownika kancelarii wojennego generał-gubernatora. Autor rozpoczyna od rozważań

¹¹⁴ LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn. 520, k. 101

¹¹⁵ LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn. 520, k. 102

¹¹⁶ LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn. 520, k. 101v.

¹¹⁷ LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn. 520, k. 117 ob.; ПСЗРИ, Собр. 2-е, Т. 20, 19084 (9 czerwca 1845). О гербах городам Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской губерний.

¹¹⁸ П.В. Ильин, *Новое о декабристах: Прощённые, оправданные и необнаруженные следствием участники тайных обществ и военных выступлений 1825–1826 гг.*, Санкт-Петербург 2004, <https://simplybooks.in/reader/novoe-o-dekabristah-proshchennye-opravdannye-i-neobnaruzhennyye-ilyn/30>

¹¹⁹ LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn. 520, k. 105.

¹²⁰ LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn. 520, k. 105.

¹²¹ LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn. 520, k. 108.

na temat historii miast oraz ważnych wydarzeń historycznych godnych uwiecznienia na herbach miejskich. Jeśli takich brak, uważa za stosowne odzwierciedlić w herbie symbole działalności gospodarczej miast, prezentujące ideę ich współczesnego rozkwitu i „obietnicę kwitnącej przyszłości... pod ochroną potęgi i triumfu Rosji”, jednocześnie zauważając: „Lecz gdyby można było rysunkiem ukazać oblicza rządu i przyszły dobrobyt mieszkańców oraz utrwalić to w herbie”¹²². Równocześnie w komentarzu oceniano zgodność zaproponowanych przez gubernatora wileńskiego symboli z rzeczywistą sytuacją społeczno-ekonomiczną. Na przykład w pierwotnym projekcie herbu Poniewieża planowano umieścić pług, jednak zauważono, że w tym regionie do orki nie używa się pługów, lecz koni i radlic¹²³. W projekcie herbu Szawli proponowano umieszczenie skrzyżowanego snopu i sierpa, lecz autor wskazuje, że na Żmudzi zboże zbiera się nie sierpami, lecz kosami¹²⁴. Uwagi te zostały później uwzględnione w zatwierdzonym herbie powiatu poniewieskiego - w dolnym polu pojawił się wizerunek „radlicy na srebrnym polu”, a w herbie powiatu szawelskiego - „trzech ustawionych obok siebie snopów zboża”¹²⁵.

Ostateczne zatwierdzenie heraldyki terytorialnej należało do wojennego generał-gubernatora, który nanosił swoje uwagi na marginesach rysunków projektów herbów. Tak, dla herbu wileńskiego, będącego zarówno herbem miasta, jak i herbem guberni, F. Mirkowicz zarządził pozostawienie wyłącznie wizerunku jeźdźcy¹²⁶. Zdaniem E. Rimsy, był to dość nieudany wizerunek rycerza, galopującego na białym koniu z purpurową derką po zielonej ziemi, zaś na srebrnej tarczy trzymanej przez rycerza znajdował się złoty rosyjski krzyż o ośmiu ramionach¹²⁷. Generał-gubernator poprawił także wizerunki herbów miast powiatowych: na przykład na herbie Rosieni zaproponował umieszczenie zamiast snopów „dwóch rogów obfitości”¹²⁸, a z herbu Telsz usunął dwa rogi obfitości, pozostawiając tylko „symbol handlu” - kaduceusz¹²⁹.

Działalność F. Mirkowicza, zdaniem E. Rimsy, świadczy o tym, że niezależnie od lokalnych inicjatyw generał-gubernator skutecznie je „korygował”¹³⁰. Chciałbym jednak jeszcze raz zwrócić uwagę na fakt, iż generał-gubernator był jednym z uczestników tworzenia miejskiej heraldyki na tym terenie, zazwyczaj mając do czynienia z propozycjami innych podmiotów tego procesu. Wieloetapowy system zatwierdzania symboliki herbów zapewniał krystalizację i ucieleśnienie w heraldyce terytorialnej ważnych z ideologicznego punktu widzenia treści. Jednocześnie procesy te zależały od poglądów i zawirowań biografii przedstawicieli administracji oraz ich powiązań z lokalnymi elitami.

¹²² LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn. 520, k. 109v.

¹²³ LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn. 520, k. 110.

¹²⁴ LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn. 520, k. 110v.

¹²⁵ ПСЗРИ, Собр. 2-е, Т. 20, 19084 (9 czerwca 1845). О гербах городам Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской губерний

¹²⁶ LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn. 520, k. 124

¹²⁷ E. Rimsa, *Heraldry: Past to present*, Vilnius 2005, s. 108.

¹²⁸ LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn. 520, k. 139

¹²⁹ LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn. 520, k. 138.

¹³⁰ E. Rimsa, *Heraldry: Past to present*, Vilnius 2005, s. 109.

Dnia 6 IV 1845 r. Mikołaj I zatwierdził 24 projekty herbów „powiatów” guberni wileńskiej, grodzieńskiej, mińskiej i kowieńskiej. Tym razem żaden z wizerunków zaproponowanych przez administrację kraju nie został zmieniony. Skorygowano jedynie opis herbu „powiatu oszmiańskiego”¹³¹.

W rezultacie, w zatwierdzonych herbach terytorialnych dawna symbolika miejska bądź regionalna (często w zmienionej formie) została zachowana w herbach miast: Wilno, Wołkowysk, Białystok, Rzeczyca i Nowogródok. Łącznie, w wyniku reform heraldycznych końca XVIII i pierwszej połowy XIX w., spośród 32. miast Kraju Północno-Zachodniego symbolika minionych epok przetrwała w herbach 11 miast.

W toku reformy heraldyki terytorialnej nastąpiła nie tylko wymiana symboliki heraldycznej, lecz również zmiana struktury herbów. Zasada umieszczania herbu guberni w górnym polu herbu miejskiego była konsekwentnie stosowana we wszystkich miejskich herbach, co stało się cechą charakterystyczną rosyjskiej heraldyki¹³². Równocześnie, jak zauważa A. Citou, doszło do zastąpienia pojęcia herbu miejskiego pojęciem herbu powiatowego. W rezultacie symbolika heraldyczna herbów miast odzwierciedlała nie cechy samego miasta, lecz cechy całego powiatu, czyli jednostki administracji państwowej¹³³. Naszym zdaniem, nie była to zamierzona próba umniejszenia historycznych tradycji heraldyki terytorialnej. Raczej chodziło o dążenie do uporządkowania administracyjno-terytorialnej struktury Imperium Rosyjskiego. Od początku XIX w. w miejskiej sfragistyce treść legend wskazywała na pieczęć powiatu¹³⁴. Jednocześnie takie podejście kontynuowało zasadę, zgodnie z którą herb guberni uznawano za herb miasta gubernialnego (choć na terenach przyłączonych władze rosyjskie spotkały się z tradycją istnienia samorządu ziemskiego i miejskiego, a więc i herbów ziemskich i miejskich). Z drugiej strony, motywy ideologiczne prezentacji w heraldyce dobrobytu regionów pod władzą Imperium Rosyjskiego skłaniały do odzwierciedlania w symbolice działalności gospodarczej całych obszarów. Tym bardziej, że na przyłączonych ziemiach dawnej Rzeczypospolitej to właśnie chłopstwo uważano za główną społeczną podporę rosyjskiej władzy¹³⁵.

Jednocześnie o rosnącym ideologicznym znaczeniu heraldyki terytorialnej świadczy dążenie władz rosyjskich do kontrolowania jej wykorzystywania przez lokalne elity narodowe, podejrzewane o zamiary odbudowania państwowości.

Rzeczywiście, wiele miast regionu po zatwierdzeniu „powiatowych” herbów nie spieszyło się z ich używaniem. Przykładowo, liczne miasta guberni kowieńskiej nadal posługiwały się pieczęciami z wizerunkiem herbu gubernialnego¹³⁶. Jednak

¹³¹ Zamiast objaśnienia dotyczącego wizerunku niedźwiedzia: „na oznaczenie szczególnego niegdyś zajęcia mieszkańców tego powiatu – tresury niedźwiedzi i wędrowania z nimi po różnych miejscowościach”, zaproponowano bardziej neutralne sformułowanie: „na znak zajęcia mieszkańców polowaniem na niedźwiedzie”. ПСЗРИ, Собр. 2-е, Т. 20, 19084 (9 июня 1845). О гербах городам Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской губерний.

¹³² E. Rimsa, *Heraldry: Past to present*, Vilnius 2005, s. 110.

¹³³ A. Цітоў, *Гарадская геральдыка Беларусі*, Мінск 1989, s. 43.

¹³⁴ E. Rimsa, *Kauno miesto herbas XV-XX a.*, Vilnius 1994, s. 83.

¹³⁵ Petr Petrovich Stremoukhov. Everything in the past. Memories 1865-1935. Vol 1. On the threshold. 1865-1904. Ed. Artur Gorak, Krzysztof Latawiec. Lublin 2024, s. 261.

¹³⁶ E. Rimsa, *Kauno miesto herbas XV-XX a.*, Vilnius 1994, s. 95.

przypadek, który spowodował rewizję praktyki użycia miejskiej heraldyki, miał miejsce w Witebsku. W 1854 r. generał-gubernator odwiedził Zgromadzenia Szlachty witebskiej, gdzie zauważył, że na ścianach wiszą rysunki herbów niezgodne z zatwierdzonymi wzorami. Szczególne oburzenie wzbudził w nim herb Newla, który, jego zdaniem, został celowo sfalszowany. Zamiast dwugłowego orła i litewskiego rycerza generał-gubernator zinterpretował przedstawienie jako „kata i skazanego na śmierć żołnierza”, choć w rzeczywistości był to starodawny herb miasta, zawierający scenę walki Dawida z Goliatem. Mimo to, Mikołaj I powstrzymał się od poszukiwania winnych i nakazał jedynie zastąpienie tego wizerunku. Jednak minister spraw wewnętrznych rozesłał tajny okólnik do wszystkich generałów-gubernatorów z poleceniem przeprowadzenia potajemnego dochodzenia dotyczącego herbów wiszących w salach zebrań szlachty deputowanej ich guberni¹³⁷.

W trakcie rewizji guberni Kraju Północno-Zachodniego ustalono, że w Grodzieńskim i Kowieńskim Zgromadzeniach Szlachty nie wywieszono w ogóle wizerunków herbów miast, w wileńskim – przedstawiono jedynie herb Wilna. W Mińskim Zgromadzeniu Deputowanych Szlachty znajdowały się rysunki herbów miejskich zatwierdzonych jeszcze w 1796 r.. Jednakże kontrola wykazała, że na papierze herbowym, przeznaczonym do wydawania odpisów pochodzenia szlacheckiego, znajdowały się wizerunki herbów, w których w górnej części tarczy brakowało herbu guberni mińskiej – dwugłowego orła z historycznym herbem Mińska na piersi. Ponadto herby te otoczone były rozmaitymi ozdobami heraldycznymi: bębnami, hełmami rycerskimi, kaszkietami, chorągwiami, fortalami, armatami i inną bronią. Nad herbem Mińska umieszczono koronę hrabiowską, nad herbem Słucka – księżęcą, a w dolnej części jednej z chorągwi, po lewej stronie tarczy, znajdował się polski orzeł jednogłowy¹³⁸. W wyniku kontroli wydano zarządzenia dotyczące wykonania rysunków herbów miast oraz ich wywieszenia w zgromadzeniach szlacheckich, a także zakazano używania miejskich herbów na papierze herbowym¹³⁹.

W tym samym czasie w Imperium Rosyjskim podjęto kolejną próbę reformy heraldycznej, której celem było ujednolicenie herbów terytorialnych oraz dostosowanie ich struktury i symboliki do zasad heraldyki. Obowiązki związane z realizacją tej reformy powierzono baronowi Bernhartdowi Koehne, który w 1857 r. objął stanowisko kierownika Oddziału Herbowego w Departamencie Heroldii. W ramach przeglądu herbów B. Koehne zaproponował stworzenie czytelnego, jednolitego systemu ozdób tarcz herbowych, mających wskazywać na specjalizację gospodarczą oraz status administracyjny miasta w ramach imperium, a także podkreślać ideologiczne znaczenie herbów poprzez wprowadzenie obowiązkowego symbolu władzy carskiej – korony, dla których opracował system rangowy. W ten sposób wszystkie zewnętrzne ozdoby, takie jak wstęgi, liście, kłosa czy młoty, miały pełnić funkcję identyfikacyjną¹⁴⁰.

¹³⁷ E. Rimsa, *Heraldry: Past to present*, Vilnius 2005, s. 110-111; E. Rimsa, *Kauno miesto herbas XV-XX a.*, Vilnius 1994, s. 96-97; LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn. 520, k. 190

¹³⁸ LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn. 520, k. 199.

¹³⁹ LVIA, zespół nr 378, inw. 50, sygn. 520, k. 203-206.

¹⁴⁰ A. Górak, *System heraldyczny Bernharda von Koehnego w zastosowaniu do miast Królestwa Polskiego*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego nowej serii” 2019, t. XVIII (XXIX), s. 249, 244.

Pod kierownictwem B. Koehne w latach 1860–1861 przygotowano projekty nowych herbów miast Kraju Północno-Zachodniego. Oprócz przeniesienia herbu guberni do prawego górnego rogu tarczy, dodania korony i ozdób tarczowych, Koehne zaproponował także zastąpienie symboliki rolniczej, uznawanej za nieheraldyczną, w wielu miejskich herbach. Na przykład herb powiatu poniewieskiego miał zawierać purpurowy pas poprzeczny i dwa czarne pługi na srebrnym tle; herb Rosienie – zielone pole podzielone na trzy części według zasady per pall, w każdej z których umieszczono złote jabłko; herb Szawle – złoty krzyż heraldyczny na błękitnym tle, pomiędzy ramionami którego znajdowały się złote kłosy zboża¹⁴¹. Zmianom uległ także herb miasta Białegostoku. W notatce dotyczącej herbu powiatowego miasta Białegostoku z dnia 7 lutego 1861 r. zaznaczono, że „herb ten został opracowany na podstawie herbu Królestwa Polskiego, który nie może być powielony w herbie powiatu; ponadto orzeł nie posiada heraldycznej formy. W związku z tym uważam za stosowne przedstawić orła srebrnego, bez korony – dla odróżnienia od orła polskiego” zawierający wcześniej motyw z „herbu Królestwa Polskiego, który nie może być powtórzony w herbie powiatu”. W rezultacie projekt herbu przewidywał przedstawienie srebrnego orła bez korony¹⁴². W herbie Bielsku, w celu dostosowania do zasad heraldyki, usunięto dodatkowe tarcze, pozostawiając jedynie dwa skrzyżowane kopie. W latach 60. XIX w. przygotowano również projekty herbów dla *zaształtnych* miast (niebędących stolicami administracyjnymi)¹⁴³. Niemniej jednak żaden z tych projektów nie został zatwierdzony jako oficjalny herb.

W 1878 r. dokonano scentralizowanego ponownego zatwierdzenia herbów miast gubernialnych, w tym wileńskiego, kowieńskiego, grodzieńskiego i mińskiego¹⁴⁴. Tarcza herbowa zwieńczona była cesarską koroną i otoczona dwiema złotymi gałęziami dębu przewiązаныmi wstęgą Orderu św. Andrzeja, co miało symbolizować status gubernialny miasta. W herbie Wilna wprowadzono poprawki: usunięto zielone podłoże, krzyż rosyjski na tarczy rycerza został zastąpiony czerwonym, a uprzęż konia została starannie odwzorowana¹⁴⁵. W herbie guberni kowieńskiej usunięto przedstawienie rzek, pozostawiając jedynie srebrny obelisk na błękitnym tle¹⁴⁶. Znacząco zmieniono również herb Mińska. Zamiast dwugłowego orła z dawnym herbem miasta na piersi, zatwierdzono nowe wyobrażenie: „W złotej tarczy trzy błękitne, faliste pasy. Tarcza zwieńczona koroną cesarską i otoczona złotymi liśćmi dębu, połączonymi wstęgą Orderu św. Andrzeja”¹⁴⁷.

W ten sposób przeprowadzona reforma doprowadziła do rewizji i unifikacji przedstawień dawnych herbów terytorialnych, co stanowiło zakończenie proce-

¹⁴¹ E. Rimsa, *Heraldry: Past to present*, Vilnius 2005, s. 110.

¹⁴² Cytowane za: И.М. Афонасенко, *Проекты городских гербов Белостокской области (геральдика «польско-литовских» уездов Российской империи)*, „Гербовой курьер” 2023, nr 1(2), s. 92

¹⁴³ Ibidem, s. 93–94.

¹⁴⁴ ПСЗРИ, Собр. 2-е, Т. 53, 58684 (5 lipca 1878). Высочайше утвержденные гербы для сорока шести губерний и областей.

¹⁴⁵ E. Rimsa, *Heraldry: Past to present*, Vilnius 2005, s. 108.

¹⁴⁶ E. Rimsa, *Kauno miesto herbas XV–XX a.*, Vilnius 1994, s. 99.

¹⁴⁷ ПСЗРИ, Собр. 2-е, Т. 53. Часть 3: Чертежи и рисунки. Л. 37

su kształtowania i utrwalenia systemu rosyjskiej heraldyki terytorialnej, integrującej symbolikę heraldyczną z ideologicznym przekazem państwowym oraz strukturą administracyjną imperium.

Równocześnie następowało doskonalenie systemu funkcjonowania heraldyki terytorialnej oraz wzmożona kontrola nad jej użyciem. Istotnym czynnikiem w tym procesie było Powstanie Styczniowe 1863 r., podczas którego powstańcy posługiwali się dawną heraldyką państwową (godła narodowe). Ich herb składał się z wyobrażeń Orła Białego, Pogoni i Archaniola Michała – symbolizujących jedność trzech narodów w walce o wolność¹⁴⁸. Na przykład uczestnicy oddziałów powstańczych pod dowództwem Konstantego Kalinowskiego wykorzystywali herb „Pogoń” na sztandarach, klamrach, metalowych znakach na czapkach, a także na pieczęciach. W efekcie generał-gubernator wojskowy Michaił Nikołajewicz Murawjow zakazał używania Pogoni jako symbolu rewolucyjnego¹⁴⁹. Propaganda zatwierdzonych herbów miast gubernialnych i powiatowych według E. Rimszy, po powstaniu przeżywała złote czasy. W tym okresie żadne większe wydawnictwo w guberni kowieńskiej nie ukazywało się bez ilustracji lub przynajmniej opisu herbu. Herby zdobiły prasę gubernialną, pojawiały się na dyplomach i odznaczeniach, znakach terytorialnych, a także na służbowym umundurowaniu i znakach rozpoznawczych. Na przykład burmistrz miasta nosił srebrny łańcuch z wizerunkiem herbu¹⁵⁰.

Jednak pomimo wszystkich tych działań dawne herby nie zostały zapomniane i były nadal używane na pieczęciach niższych instytucji miejskich aż do 1866 r., kiedy to nastąpiła likwidacja ratuszy jako instytucji miejskich¹⁵¹. Ciekawym przypadkiem jest fakt, że nawet po przyjęciu ustawy o miastach z 1870 r., rada miejska Telsz, na czele której stał książę Mikołaj Ogiński, zamówiła tłok pieczętny z wyobrazeniem św. Stanisława – symbolem dawnego herbu miejskiego. W 1885 r. użycie tej pieczęci zwróciło uwagę isprawnika powiatu telszewskiego. W rezultacie sprawa została zgłoszona gubernatorowi kowieńskiemu, a ten przypadek posłużył jako pretekst do publikacji w „Wiestniku Wileńskim” jako przykład „łamania prawa Cesarstwa Rosyjskiego i dążenia do przywrócenia dawnych symboli”¹⁵².

Wnioski

Podsumowując, należy stwierdzić, że kształtowanie się systemu heraldyki terytorialnej na dawnych ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego przebiegało stopniowo. Proces ten odzwierciedlał zarówno krystalizację funkcjonalnych i ideowych aspektów heraldyki ziemskiej, jak i jej rolę jako narzędzia propagandy w świadomości władz lokalnych i centralnych. Jednocześnie był on kształtowany przez wydarzenia historyczne zachodzące w regionie.

¹⁴⁸ S.K. Kuczyński, *Polskie Herby Ziemskie – geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993, s. 253.

¹⁴⁹ Г. Штыхаў, *Што ведаць, чым ганарыцца* [в:] «Пагоня» у сэрцы тваім і маім, Мінск 1996. с. 26.

¹⁵⁰ E. Rimsa, *Kauno miesto herbas XV-XX a.*, Vilnius 1994, s. 100-103.

¹⁵¹ E. Rimsa, *Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa 2007, s. 921.

¹⁵² E. Rimsa, *Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa 2007, s. 920.

Pierwszy etap rozwoju heraldyki terytorialnej regionu obejmuje okres od końca XVIII w. do roku 1830. Cechuje się on zainteresowaniem dawną symboliką heraldyczną oraz próbami jej integracji w projektach nowych herbów, przy równoczesnym kontynuowaniu używania przez miasta historycznych herbów, które nie otrzymały nowych, zatwierdzonych symboli. Równolegle kształtuje się system wykorzystywania heraldyki miejskiej, oparty na jej funkcjach reprezentacyjnych – zarówno w kontekście statusu prawnego miasta i jego przynależności do Imperium Rosyjskiego, jak i w relacji do administracji urzędniczej. Prowadzi to do zatwierdzania przede wszystkim herbów gubernialnych, którym towarzyszy przenoszenie wcześniejszej heraldyki regionalnej do herbów miast gubernialnych. W tym okresie inicjatywy heraldyczne wychodzą od centralnych organów władzy przy współudziale Heroldii, bez jednak rygorystycznej kontroli nad funkcjonowaniem heraldyki.

Drugi etap przypada na lata 1830–1840. Okres ten charakteryzuje się zakazem używania dawnej heraldyki historycznej po powstaniu z 1830 r. oraz próbami uporządkowania heraldyki terytorialnej. Aktorami procesu tworzenia herbów byli przedstawiciele rosyjskiej administracji regionu, a opracowywanie symboliki heraldycznej odbywało się poprzez wieloetapową procedurę zatwierdzania na szczeblu lokalnym. Specyfika nowej symboliki wynikała z jednej strony z dążeń do ukazania „ogólnych” kart historii i przedstawienia symboli gloryfikujących zwycięstwa rosyjskiego oręża na danym obszarze, z drugiej zaś – z prób wyrażenia idei rozwoju lokalnej gospodarki i handlu, zwłaszcza rolnictwa, w interesie chłopstwa, uznawanego za podstawowe społeczne oparcie rosyjskiej administracji. Wszystko to wskazuje na wzrost znaczenia heraldyki jako narzędzia propagandy politycznej. Co więcej, równolegle dochodzi do ostatecznego ugruntowania rosyjskiej koncepcji heraldyki terytorialnej na przyłączonych terenach, polegającej na utożsamieniu herbu regionalnego (gubernialnego, powiatowego) z herbem miasta. Była to specyficzna cecha rosyjskiej heraldyki, która zdeterminowała strukturę herbów terytorialnych (umieszczanie herbu guberni w górnym polu herbu miasta). W tym kontekście wskazane cechy procesu heraldycznego w regionie przyczyniły się do zachowania dawnej symboliki heraldycznej, pozbawionej ładunku ideologicznego, m.in. dzięki jej kontynuowanemu stosowaniu przez lokalnych mieszkańców i instytucje.

Wreszcie trzeci etap rozwoju heraldyki terytorialnej przypada na okres od lat 50. XIX w. do początku XX w. Cechuje się on celowymi działaniami mającymi na celu rozszerzenie zakresu oficjalnego funkcjonowania herbów, przy jednoczesnym nasileniu kontroli nad ich stosowaniem przez przedstawicieli miejscowych elit narodowych. Do tego czasu rosyjski system heraldyki terytorialnej wykształcił swoje zasadnicze cechy, co przejawiało się w próbach przeprowadzenia scentralizowanej reformy heraldycznej. Celem reformy było dostosowanie herbów terytorialnych do zasad heraldyki, jak również ich unifikacja oraz bardziej jednoznaczne wykorzystywanie symboliki do oznaczania statusu administracyjnego miast i wyrażania oficjalnej ideologii Imperium Rosyjskiego.

Reasumując, należy podkreślić, że bez zrozumienia historii i logiki procesu tworzenia herbów na przyłączonych terytoriach nie sposób w pełni pojąć specyfiki kształtowania się rosyjskiej heraldyki terytorialnej. Proces ten, czyli tworzenie i za-

twierdzenie herbów, odzwierciedlał nie tylko oficjalną wolę polityczną, lecz także uwarunkowania historyczne, kulturowe oraz społeczne powiązania elit regionów, które stały się częścią Imperium Rosyjskiego.

BIBLIOGRAFIA-REFERENCES

Archival sources:

Lietuvos valstybės istorijos archyvas, zespól nr 378, inw. 39, sygn. 2372. O pojavlenii v Vilne i v drugih mestakh polskojj serebrennoj monety, chekanennoj vo vremja vozmushhenija v Carstve Polskom (27 listopada 1831 – 14 lipca 1837).

Lietuvos valstybės istorijos archyvas, zespól nr 378, inw. 50, sygn. 520. O sostavlenii administrativnoj karty Vilenskojj, Grodnenskojj i Minskojj gubernii, a takzhe Belostokskoj oblasti ravno o zagotovlenii proektov gerbov vsem gorodam oznachennykh gubernij (18 lutego 1842 – 6 stycznia 1855).

Archiwum Główne Akt Dawnych. F. 191. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych. 1821 – 1826. sygn. 4762a, k. 96.

Printed sources:

Kovenskaja gubernija za vremja 1843-1893, Kovno 1893

Materialy dlja geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami generalnogo shtaba. Minskaja gubernija, chast 1, Sankt-Peterburg 1864.

Materialy dlja geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami generalnogo shtaba. Vilenskaja gubernija, Sankt-Peterburg 1861

Materialy dlja geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami generalnogo shtaba. Grodnenskaja gubernija, chast 1, sost. P. Bobrovskij, Sankt-Peterburg 1863.

Polnoe sobranie zakonov Rossijskojj imperii, Sob. 1-e, T. 23, № 17112 (23 kwietnia 1793). O pri-soedinenii k Rossii ot Polshi nekotorykh oblastej i ob uchrezhdenii iz onykh gubernij: Minskojj, Izjaslavskojj i Brjaclavskojj.

PSZRI, Sob. 1-e, T. 44 (Kniha shtatov. CHast 2), 17806 (15 lutego 1797). Ob ustanovlenii gubern-skich statskich mundirov.

PSZRI, Sob. 1-e, T. 21, 15205 (16 sierpnia 1781). Ob utverzhdenii gerbov gorodam Vladimirskogo namestnichestva.

PSZRI, Sob. 1-e, T. 21, 15206 (16 sierpnia 1781). Ob utverzhdenii gerbov gorodam Mogilevskogo namestnichestva.

PSZRI, Sob. 1-e, T. 21, 15236 (21 września 1781). Ob utverzhdenii gerbov gorodam Polockogo namestnichestva.

PSZRI, Sob. 1-e, T. 22, 16716 (4 października 1788). O gebakh gorodov Rizhskojj, Revelskojj i Vy-borgskojj gubernij i nekotorykh gorodov Oloneckogo namestnichestva

PSZRI, Sob. 1-e, T. 23, 17417 (14 grudnia 1795). O razdelenii Velikogo Knjazhestva Litovskogo na dve gubernii.

PSZRI, Sob. 1-e, T. 23, 17434 (22 stycznia 1796). O gerbach gorodov: Minskojj, Volynskojj, Brac-lavskojj i Podolskojj Gubernij.

PSZRI, Sob. 1-e, T. 23, 17494 (8 sierpnia 1796). Ob uchrezhdenii Vilenskogo i Slonimskogo na-mestnichestv, o razdelenii onykh na uiezdy.

PSZRI, Sob. 1-e, T. 26, 20004 (9 września 1801). O vosstanovlenii pjati gubernij i o podchinenii pogranichnykh gubernij voennym gubernatoram.

PSZRI, Sob. 1-e, T. 30, 23776 (8 sierpnia 1809). O vysochajjshe utverzhdennom gerbe dlja Belostockoj oblasti.

PSZRI, Sob. 2-e, T. 5, 4036 (27 października 1830). Vysochajjshe utverzhdennoe polozhenie ob izdanii Gubernskikh vedomosteij

PSZRI, Sob. 2-e, T. 17, 16347 (18 grudnia 1842). O preobrazovanii Severo-Zapadnykh gubernijj.

PSZRI, Sob. 2-e, T. 17, 16347 (18 grudnia 1842). O preobrazovanii Severo-Zapadnykh gubernijj.

PSZRI, Sob. 2-e, T. 18, 17062 (26 lipca 1843). O vysochajjshe utverzhdennom gerbe goroda Kovno.

PSZRI, Sob. 2-e, T. 20, 19084 (9 czerwca 1845). O gerbach gorodam Vilenskoj, Grodnenskoj, Minskoj i Kovenskoj gubernijj.

PSZRI, Sob. 2-e, T. 53, 58684 (5 lipca 1878). Vysochajjshe utverzhdennye gerby dlja soroka shesti gubernijj i oblastejj.

Studies:

Adamczewski M., *Heraldyka miast wielkopolskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2000.

Górak A., *Organizacja rosyjskiego aparatu administracyjnego na terytorium Rzeczypospolitej anektowanych w 1772 r.*, [w:] *Pierwszy rozbiór Polski w świetle najnowszych badań*, red. J. Bajer, J. Kordel, Warszawa 2022.

Górak A., *System heraldyczny Bernharda von Koehnego w zastosowaniu do miast Królestwa Polskiego*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego nowej serii” 2019, t. XVIII (XXIX), s. 237-254.

Górzyński S., *Miasta Galicji I ich herby*, „Polskie tradycje samorządowe a heraldyka: materiały sesji naukowej zorganizowanej w dniach 4 i 5 czerwca 1991 r. w Lublinie”, Lublin 1992.

Gumowski M., *Herby miast Litewskich*, „Ateneum Wileńskie” 1935, Rocz 10.

Kuczyński S.K., *Polskie Herby Ziemskie – geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993.

Niesiecki Kasper, *Herby y familie rycerskie: tak w Koronie jako y Wielkim Xięstwie Litewskim zebrane*. Tom 1. 1728, s. 137-138.

Obst J., *Herbarza Litewskiego: herby miast*, „Litwa I Ruś” 1912 r, nr 1.

Petr Petrovich Stremoukhov. *Everything in the past. Memories 1865-1935*. Vol 1. *On the threshold. 1865-1904*. Ed. Artur Gorak, Krzysztof Latawiec. Lublin 2024.

Rimsa E. *Heraldry: Past to present*, Vilnius 2005.

Rimsa E., *Kauno miesto herbas XV-XX a.*, Vilnius 1994.

Rimsa E., *Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa 2007.

Seroka H., *Heraldyka miejska w zaborze austriackim w świetle dokumentów cesarskich z lat 1785-1915*, [w:] „Herby miast polskich w okresie zaborów (1772-1918): materiały sesji naukowej, 5-6 grudnia 1996 r.”, Włocławek 1999.

Afonasenko I.M., *Proekty gorodskikh gerbov Belostockoj oblasti (geraldika «polsko-litovskikh» uezdov Rossijskoj imperii)*, „Gerbovoj kurer” 2023, nr 1(2), s. 89.

Grechilo A.B., *Ukrainska miska geraldika*, Kiiiv Lviv 1998.

Zagorujko M.V., *Istoriia Litovy skvoz prizmu ejo gosudarstvennykh simvolov*, „Norwegian Journal of development of the International Science” 2019, nr 30.

Ilin P.V., *Novoe o dekabristakh: Proshhjonnye, opravdannye i neobnaruzhennye sledstviem uchastniki tajnykh obshhestvo i voennykh vystuplenijj 1825-1826 gg.*, Sankt-Peterburg 2004, <https://simply-books.in/reader/novoe-o-dekabristah-proshchennye-opravdannye-i-neobnaruzhennye-il-in/30>.

Komzolova A.A., *Politika samoderzhavija v Severo-Zapadnom krae v ehpokhu Velikikh reform*, Moskva 2005, s. 4-5.

Pavlycheva E. A., *Cennost i tradicija kak sociokulturnye aspekty formirovanija gosudarstvennoj geraldicheskoj sistemy Rossii*, „Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Ser. 12” 2008, w. 3.

- Rassadin S.E., *Novye fakty iz istorii geraldiki gorodov Belarusi*, „Krynicaznaŭstva i specyjalnija gistorychnyja dyscypliny” 2005, wyp. 2.
- Soboleva N. A., *Starinnye gerby rossijskikh gorodov*, Moskva 1985.
- Soboleva N.A., *Rossijskaja gorodskaja i oblastnaja geraldika XVIII-XIX vv.*, Moskva 1981, <https://gerboved.ru/t/1737> [dostęp: 11.04.2025]
- Citou A., *Dyk khto zh jon, “zbrojnyj rycar na kani”? [v:] «Pagonja» u sehrцы tvaim i maim*, Minsk 1996.
- Citou A., *U ceni dvukhgalovaga arla, [v:] «Pagonja» u sehrцы tvaim i maim*, Minsk 1996.
- Citou A., *Garadskaja geraldyka Belarusi*, Minsk 1989.
- Citou A., *Geraldyka belaruskikh mestau (XVI – pachatak XX st.)*, Minsk 1998.
- Shalanda A.I., *Peryjadyzacyja gistoryi geraldyki Belarusi*, „Krynicaznaŭstva i specyjalnija gistorychnyja dyscypliny”, 2012, wyp 7.
- Shevcov V., *«Gubernskie vedomosti» v zakonodatelstve Nikolaja I*, „Vestnik Tomского gos. Universiteta” 2008, 308.
- Shchykhaŭ G., *Shto vedac, chym ganarycca, [v:] «Pagonja» u sehrцы tvaim i maim*, Minsk 1996.

- Афонасенко И.М., *Проекты городских гербов Белостокской области (геральдика «польско-литовских» уездов Российской империи)*, „Гербовой курьер” 2023, nr 1(2), s. 89.
- Гречило А.Б., *Українська міська геральдика*, Київ Львів 1998.
- Загорулько М.В., *История Литвы сквозь призму её государственных символов*, „Norwegian Journal of development of the International Science” 2019, nr 30.
- Ильин П.В., *Новое о декабристах : Прощённые, оправданные и необнаруженные следствием участники тайных обществ и военных выступлений 1825–1826 гг.*, Санкт-Петербург 2004, <https://simplybooks.in/reader/novoe-o-dekabristah-proshchennye-opravnannye-i-neobnaryzhennye-ilin/30>.
- Комзолова А.А., *Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ*, Москва 2005, s. 4-5.
- Павлычева Е. А., *Ценность и традиция как социокультурные аспекты формирования государственной геральдической системы России*, „Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 12” 2008, в. 3.
- Рассадин С.Е., *Новые факты из истории геральдики городов Беларуси*, „Крыніцзнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны” 2005, в. 2.
- Соболева Н. А., *Старинные гербы российских городов*, Москва 1985.
- Соболева Н.А., *Российская городская и областная геральдика XVIII-XIX вв.*, Москва 1981, <https://gerboved.ru/t/1737> [dostęp: 11.04.2025]
- Цітоў А., *Дык хто ж ён, “збройны рыцар на кані”? [в:] «Пагоня» у сэрцы тваім і маім*, Мінск 1996.
- Цітоў А., *У цені двухгаловага арла, [в:] «Пагоня» у сэрцы тваім і маім*, Мінск 1996.
- Цітоў А., *Гарадская геральдыка Беларусі*, Мінск 1989.
- Цітоў А., *Геральдыка беларускіх месцаў (XVI – пачатак XX ст.)*, Мінск 1998.
- Шаланда А.І., *Перыядызацыя гісторыі геральдыкі Беларусі*, „Крыніцзнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны”, 2012, в. 7.
- Шевцов В., *«Губернские ведомости» в законодательстве Николая I*, „Вестник Томского гос. Университета” 2008, 308.
- Штыхаў Г., *Што ведаць, чым ганарыцца, [в:] «Пагоня» у сэрцы тваім і маім*, Мінск 1996.